

TEORIJE O NASTANKU I STRUKTURI PORODIČNIH ZADRUGA

*Nada NOVAKOVIĆ**

Uvod

Interesovanje za pojam, strukturu, načine prilagođavanja izmenjenim društveno-istorijskim uslovima i nestajanje porodične zadruge naročito je bilo veliko u XIX veku. Vuk Karadžić je 1818. godine, objavljivanjem *Srbskog riječnika*, upoznao domaću i svetsku javnost sa zadrugom kod Srba. Izmislio je imenicu "zadruga", dok se u narodu pominjala "zadružna kuća" ili "velika kuća". Ona je "plures familiae in eadem domo (more Serbico)". Smatrao je da je to ustanova specifična za Južne Slovence, i da je tada najviše bilo kod Srba (Karadžić, 1969: 173).

Jedna od osnovnih karakteristika literature o porodičnoj zadruzi jeste njena raznovrsnost i izuzetna brojnost. U pitanju je etnološka, istorijska, ekonomska, sociološka, demografska i srodna građa. Postoje radovi koji se odnose samo na pojedine njene aspekte, ali i oni u kojima se iznosi i celovita i razvijena teorija društvenog razvoja i mesta porodice i zadruge. U jednim je u prvom planu saznajni motiv istraživanja, u drugim je on podređen političkim stremljima autora. Tek uvidom u celinu nečijeg shvatanja, i osvrtnom na društvene uslove u kojima je ono nastajalo, može se objektivnije proceniti njegov doprinos nauci. Ovde će to ostati u drugom planu. U prvom je klasifikovanje teorija o porodičnoj zadruzi.

Pored termina "zadruga" najčešće su se koristili sledeći: "velika kuća", "jaka kuća", "kućna družina", "velika porodica", "hiža" i dr. Od stranih u upotrebi su bili latinski "communio", nemački "Hausgenossenschaft" (ili haus gemeinschaft), francuski "communaute de famille", anglosaksonski "community" i "joint-family". Njihov sadržaj različito se tumačio.

* Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd.

Sociološki pristup porodičnoj zadruzi podrazumeva traganje za opštim i posebnim društvenim faktorima koji su uticali na njenu pojavu, trajanje, menjanje i nestajanje. Ovo znači da se ovaj oblik porodične organizacije posmatra kao istorijska pojava, da se traže njeni uzroci, mesto u društvenom razvoju i odnos prema drugim oblicima porodice. Ukazuje se na ekonomske, istorijske, društvene i političke faktore koji su pogodovali ili ometali njeno nastajanje i nestajanje. Na mikro nivou analizira se karakter međuporodičnih odnosa, način privređivanja, tip odlučivanja, srodnički sistem, odnos zadruge prema široj društvenoj sredini. To su u isto vreme pitanja koja zahtevaju interdisciplinarno istraživanje ove pojave. Jedna od osnovnih pretpostavki njegove uspešnosti jeste saradnja sociologije porodice i srodnih društvenih nauka (etnologije, istorije, ekonomije, demografije i dr.).

Klasifikovanje radova o porodičnoj zadruzi moguće je izvršiti prema vremenu kada su nastali, teorijskom pristupu autora, rezultatima do kojih su oni došli i drugim kriterijima. Do sada nije bilo nijednog ozbiljnog pokušaja njihovog klasifikovanja. Pojedini istraživači su se najviše bavili opisom zadruga, određivanjem vremena i načina njenog nastanka, tj. postavljali su osnove za formiranje teorija o nastanku i strukturi porodične zadruge (Mandić, 1950, a: 131-157).¹

U ovom radu se iznosi klasifikacija koja polazi od opšteg kriterijuma klasifikovanja radova – na koji način su istraživači objašnjavali nastanak porodične zadruge. Od toga u najvećoj meri zavisi kako se tumači nastajanje, načini preobražaja i nestajanje zadruge. Naravno, poseban problem je predstavljala činjenica što su pojedini autori tokom vremena menjali svoja stanovišta. Stoga se analiziraju najpoznatiji radovi koji su izvršili veći uticaj na druge autore.

Saglasno odabranom principu podele, teorije o porodičnoj zadruzi su svrstavane u tri grupe: 1) teorije o ustanovama karakterističnim za Slovene, 2) teorije o ustanovama nastalim u feudalizmu i 3) teorije koje porodičnu zadruhu smatraju jednim od porodičnih oblika nastalim na prelazu iz rodovskog u klasno društvo. U okviru svake od pomenutih grupa teorija izdvajamo najuticajnije autore i radove u kojima se izlažu osnovna teorijska rešenja najvažnijih pitanja o pojmu i strukturi porodične zadruge. Kritički se preispituju doprinosi i nedostaci svakog odabranog shvatanja ovog oblika porodice. Pored osnovnog principa u obzir se uzima i hronološki red odnosno vreme kada su nastali pojedini radovi. U prvom planu je

¹ Na primer, da je ima kod pojedinih Slovena, svih Slovena, kod drugih naroda, samo u feudalizmu, ili uvek na prelasku rodovskog u klasno društvo. Ima radova u kojima se dokazivalo da je to ustanova koja u XX veku može da ublaži negativne strane kapitalističke modernizacije pojedinih društava. U drugima se isticao "konzervativni karakter buržoaskih teorija" o zadruzi.

upoznavanje sa sadržajem "domaćih" teorija o zadruzi. U drugom planu su radovi stranih istraživača. Njihov značaj se ne potcenjuje. Koriste se u meri u kojoj je moguće objektivnije i preciznije tumačenje pojedinih obeležja zadruge.

Pre detaljnog uvida u suštinu parcijalnih zapažanja i razvijenih teorija o ovom obliku porodice potrebno je ukazati na teorijsku i saznavnu opravdanost korišćenog principa klasifikacije. Ona se ogleda, pored ostalog, i u činjenici da prihvatanje jednog od načina objašnjenja nastanka zadruge isključuje njeno tumačenje na ostala dva. Kada se zadruga tumači kao ustanova Slovena, onda se prenaplašava značaj etničkih faktora. Zadruga nastaje u određenoj etničkoj grupi, sa njom se razvija i nestaje. Priklanjanje drugoj grupi teorija znači da je porodična zadruga posledica delovanja poreskog sistema u feudalizmu (bez obzira na njegove razlike). Za njenu strukturu i postojanje bitni su spoljni faktori, a posebno sila. Sa prestankom uticaja tih faktora raspada se i zadruga. Autori koji zadrugu smatraju univerzalnom pojavom, nastalom na prelazu iz rodovskog u klasno društvo, smatraju da je ona postojala kod svih naroda koji su pošli tim putem razvoja. Ona je uslovljena stepenom razvoja društvene podele rada, oblika svojine i prethodila je nastanku monogamne porodice. Krajnji uzrok njenog raspadanja vidi se u pojavi privatne svojine i na njoj zasnovanog klasnog raslojavanja.

Istraživači porodične zadruge koji su stvarali te tri izdvojene grupe teorija bavili su se gotovo istim pitanjima. Među njima su najznačajnija sledeća: šta se pod pojmom zadruga podrazumeva, kada je ona nastala, koje su njene najbitnije karakteristike, kakvi su odnosi u toj porodici i kako i kada su nastali drugi oblici porodične organizacije, kako se zadruga tokom vremena prilagođavala izmenjenim društveno-istorijskim prilikama i kada je nestala? Njihovi odgovori su različiti baš kao i značenje pojma porodična zadruga.

Teorije o porodičnoj zadruzi kao društvenoj ustanovi kod Slovena

Vuk Karadžić je najviše doprineo da se zadruga tumači kao porodica karakteristična za Srbe. U sasvim drugim uslovima, sa bitno drugačijim argumentima, zadrugu su pripisali Hrvatima. E. Utješanović, F. Rački, D. Tomašić, A. S. Jovanović, M. Radosavljević i V. Bogišić (u za života objavljenim radovima) su isticali da je ona karakteristična za Hrvate i Srbe. J. Cvijić je u njoj video ustanovu prisutnu kod Južnih Slovena. Etnolog M. Gavazzi proširio je teorijski okvir istraživanja porodične zadruge tako što je naglasio da je postojala kod svih Slovena. Od stranih autora takvo shvatanje imali su Kadlec i Maitzen i u svojim prvim radovima Sicard.

Za sve ove autore bitno je da nastanak i postojanje porodične zadruge pripisuju određenoj etničkoj zajednici. Ponekad je to vezivanje za etničke osobine motivisano njenim nipodaštavanjem, a neki put željom da se hipostaziranjem značaja i karaktera zadružnog života istakne nadmoć etničke zajednice i teorijski opravdaju konkretni politički stavovi i postupci. Primera za to ima mnogo, ali ovde pominjemo shvatanja Maitzena i Tomašića.

Vuk Karadžić se služio metodom posmatranja. Zadruga nije bila glavni predmet njegovih istraživanja. Ukazao je sa njen demokratski karakter i zabeležio sledeće: "Po triestero čeljadi slušao sam da se nalazi u Srbiji u jednoj kući, ali su mi u Dalmaciji i u Kosovu pokazali čovjeka iz sela Riđane po prezimenu Trifunovića, koji ima šezdeset i dvoje čeljadi, među kojima je trinaest žena s muževima i dvije udovice. O Božiću i o krsnom imenu i kad koga žene, sastanu se svi u kući, a onako žive po planini i po polju, a starješina poinajviše u mlinu. Ova kuća ima oko hiljadu i četiri stotine koza i ovaca, do pedeset goveda i četrnaest konja, i plaća na godinu dvadeset i jedan talijera u ime desetka" (Karadžić, 1969: 173).

Pojam "kuća" Karadžić je koristio u opštem značenju. Ukazao je na osnovne elemente porodične zadruge. To je porodica koja ima veliki broj članova, zajedničko imanje, zajedno žive i biraju između sebe starešinu. Za njegov izbor najvažnija je sposobnost upravljanja zadrugom. Obično je u pitanju muškarac, mada je bilo slučajeva da je na čelu zadruge bila žena. Nasuprot zadruzi pominjao je i inokosnu porodicu. O uslovima njenog nastajanja nije pisao, ali je naglasio da je u pitanju "nejak", "nejakušica" (Karadžić, 1954: 87. U radovima drugih istraživača sadržaj ovih pojmova i odnos između ta dva porodična oblika se drugačije tumačio.

Aleksa S. Jovanović je u svojoj evolucionoj shemi društvenog razvoja zadruzi dao značajno mesto. Smatrao je da je srpska zadruga nastala iz proste porodice. Zasnovana je "na ljubavi i moralnoj zavisnosti". U svakom narodu je postojala seoska porodica. To je "...opšta osobina sviju naroda u patrijarhalnom dobu njihovog razvitka, ali je najsavršeniji oblik kod Slovena" (Jovanović, 1896: 70). Zadruga odgovara "srpskim demokratskim osobinama" (Jovanović, 1896: 31). Za nju je najvažnije da nastaje putem srodstva ili privođenja. Zadrugari su ravnopravni u upravljanju. Zajednički rade na zajedničkoj imovini. To je u isto vreme zajednica potrošnje. Na njenom čelu je starešina koji je predstavlja prema spolja (u ime nje nastupa prema spoljnom okruženju). Ova celina se u vreme kada ju je istraživao Jovanović zvala "zadruga", "komuna", "bratstvo" ili "braća" (Jovanović, 1896: 66). Terminološkoj i sadržinskoj nepreciznosti autor je doprineo i objašnjenjem da je iz ekonomskih razloga nastalo "bratstvo" (Jovanović, 1896: 103). Ono je isto kao zadruga, ali mu nedostaje srodstvo. Tom prilikom naziva ga "prosta zajednica".

Jovanović je zaključio da je zadruga ostala ista, uprkos uticaju turske vlasti i zapadne kulture. Dokaze za to nije izneo. Na drugom mestu istakao je da su Turci naplaćivali porez iz knjiga zvanih "harač-tevteri" i sprečavali grupisanje u prividne zadruge. Iz toga se može zaključiti da je turski sistem nepovoljno delovao na zadrugu. Ovo protivreči zapažanju istog autora da su zbog bezbednosnih razloga zadruge opstale, a da se turska vlast "prilagođuje pravnim ustanovama potčinjenih naroda" (Jovanović, 1896: 81).

Nije jasno kako je mogla zadruga da se odupre uticaju zapadnoevropske kulture, kad ona podrazumeva i razvoj kapitalističkih odnosa. Sam Jovanović je u odredbama *Srpskog građanskog zakonika* (1844. godine) video uzroke za raspadanje i nestajanje zadruga (podsticaj za deobe, ograničavanje autoriteta starešine, zaduživanje delova zadružne imovine i dr.). Kao da u tom dokumentu nije prepoznao najbitnije osobenosti uticaja zapadne kulture. S pravom je konstatovao da od tada nestaju zadruge. Osim toga Jovanović je konstatovao da se žene nisu nikada računale za punopravne članove zadruge. Pored zadruge pominjao je i "inokoštinu". To je "obična porodica" ili bez radne snage (Jovanović, 1896: 103). Najčešće je čine muž i žena. Na ovakvo shvatanje uticaj je imao V. Bogišić.

Valtazar Bogišić je bio pravnik, istoričar i etnolog, a dao je važan doprinos proučavanju zadruge (termin je usvojio tek 1884. godine). Sakupio je obimnu iskustvenu evidenciju o ovoj vrsti porodice i tom prilikom prvi koristio pisani upitnik (Bogišić, 1884, a: 37).² Najčešće je zadrugu istraživao kod Srba i Hrvata i pri tom isticao da najvažniji elemenat te seoske porodice nije veliki broj članova. Mnogo veći značaj ima tip svojine i karakter odnosa u porodici. Zadruga "predstavlja više braće, stričeva ili udaljenih srodnika, sa ženama ili decom ako ih imaju" (Bogišić, 1884, b: 15). To je "udruživanje većeg broja za rad sposobnih ljudi. Ukratko, zadruga je porodica sa dovoljnim brojem ruku (bez obzira da li su od jednog oca ili nisu)" (Bogišić, 1884, b: 14). Razlozi takvog udruživanja se mogu videti iz objašnjenja dubrovačke porodice. U njoj se nalazi "osobiti duh koji pojedince upućuje na zadružni život" (Bogišić, 1884, b: 13). Iz toga sledi da je Bogišićevo objašnjenje prešlo put od ekonomske uslovljenosti zadruge (za rad sposobni ljudi) do etničke predodređenosti ulaska u nju.

Pored zadruge postoji prosta porodica, "inokoština". Čine je muž, žena i njihova deca. Njena priroda je ista kao i zadruge i ima je svuda gde je i ona (Bogišić, 1884, b: 50). Za razliku od Karadžića, Bogišić nije suprostavljao ova dva oblika porodice. Oni predstavljaju dve faze u razvoju seoske porodice. Uz već pomenuti varijetet inokoštine (koji ima istu prirodu kao zadruga i u nju se razvija) on je pomenuo i drugi, koji obično nastaje

² Od 352 pitanja u upitniku 178 se odnosilo na porodicu.

ženidbom, razvija se i deli kao i svaka druga gradska porodica. Zadruga poseduje zajedničku imovinu, ekonomiju i starešinu. Starešina je izabran od strane punoletnih muških zadrugara. Obično je stariji čovek. Bira se po sposobnosti i radinosti. Izbor je najčešće formalan, prećutan, slučajano i obično se obavlja uz Božićne svečanosti. Ako starešina ne vodi računa o interesu zadruge on može biti smenjen. Punoletni muški zadrugari imaju pravo na podelu imovine. Kada ga zatraže zadruga se deli. Žene su isključene iz nasleđivanja. One retko postaju starešine zadruge (osim u slučaju da nemaju muža, dok čekaju da im deca ne postanu punoletna ili dok devojka ne dovede domazeta) (Bogišić, 1884, a: 127).

U drugim svojim radovima i kasnijim istraživanjima V. Bogišić se interesovao za zadruge u Crnoj Gori, Albaniji i Hercegovini, te za porodične oblike kod plemena Kabila i Berbera (Bogišić, 1974: 49). To navodi na zaključak da zadrugu nije smatrao samo porodicom kod Slovena. Po onome što je objavljeno za njegova života, nastanak zadruge je vezao za određenu etničku grupu. S pravom je ukazao na ekonomsku uslovljenost udruživanja za rad sposobne radne snage. Značajno je Bogišićevo suprostavljanje zadruge Srba i Hrvata gradskoj i muslimanskoj porodici. Naveo je da u varoši nisu postojale zadruge već patrijarhalna porodica (Rački, 1890: 120).

Franjo Rački je zadružni oblik porodice pripisao svim Slovenima, a najviše se bavio njenim prisustvom kod Hrvata. Ona predstavlja osnovu plemenskog uređenja u "primitivnom društvu Slovena" (Rački, 1890: 189). Ovaj izraz više se koristi da označi davno prošlo vreme nego što je kvalifikacija toga društva. Više porodica činilo je rod, a više njih pleme. Najvažnije osobine roda su bile zajednika imovina, posebno ime, skupština na kojoj se zajednički odlučivalo ("najčvršća veza svih žitelja ove zajednice bijaše zajednička imovina njihova") (Rački, 1890: 213). U osnovi ovog uređenja bila je porodična zadruga, "...ne samo srodstvena nego i imovinska zajednica" (Rački, 1890: 188). U njoj ravnopravno odlučuju i muški i ženski članovi. Na čelu je starešina. On upravlja zadrugom i za života imenuje naslednika. To prastaro plemensko uređenje održalo se tokom XIX veka jedino u Crnoj Gori. Položaj plemenskog starešine se nasleđivao, ali se u ovom radu nisu naveli ekonomski, istorijski, kulturni i drugi uzroci tog običaja. Jedностранost teorije društvenog razvoja koju je razvijao Rački ogleda se, pored navedenog, i u tome što se smatra da je kod Slovena oduvek postojalo plemstvo, koje se delilo na više i niže. "Taj je pako imao svoj korijen u društvu i društvenijeh odnošijeh slovenskijeh" (Rački, 1890: 187).

Dva su osnovna faktora kojima je Rački objasnio nastajanje hrvatskog plemstva. Prvi je demokratičnost zadruge, a to što je starešina imenovao naslednika još za svoga života. To su bili opšti istorijski uslovi njegovog nastanka. Posebni su kasnije delovali. Ukratko, u V i VI veku kod Slovena je

došlo do izdvajanja pojedinih župana. Oni su "...postajali ili ugledniji ljudi sa svojim osobinama ili odlučnijega položaja, ili roda, ili plemena, kojima su pripadali" (Rački, 1890: 129). Oni su predstavljali ceo narod. Drugi važan faktor koji je mogao ovome doprineti bio je "preokret misli oko javnih poslova". Ovo mu je kasnije poslužilo kao argument u prilog stava da u Hrvatskoj nije postojao nepremostiv jaz između naroda i plemstva. Razlog je to "što je hrvatsko plemstvo imalo izvor i podlogu u zadružnom i plemenskom životu" (Rački, 1890: 130). Pri tome je Rački "zaboravio" da objasni uzroke nastanka porodične zadruge kod starih Slovena. Nije ukazao na ekonomske i istorijske uslove koji su omogućili izdvajanje pojedinih plemenskih starešina. Bez odgovora je ostalo i pitanje – kako i pod kojim uslovima nastaje "preokret misli oko javnih poslova"?

Rački nije objasnio kako je moguće istovremeno postojanje zadruga i monogamne porodice. Ovu drugu je nazivao inokosna porodica, "familija" ili "jednostavna porodica" (Rački, 1890: 131). Čini je jedan muški zadrugar sa ženom i decom. Pominjao ju je kod Hrvata u srednjem veku, a da pre toga uopšte nije protumačio njene uzroke nastanka kod starih i drugih Slovena.

Nestajanje, odnosno raspadanje porodične zadruge Rački je objasnio na osnovu dva faktora. Prvi je bio prevelika odanost starešina crkvi, kojoj su poklanjali delove zadružne imovine. Drugi je uticaj individualizma iz dalmatinskih gradova, u kojima je preovladavala porodica sasvim drugačijeg tipa (patrijarhalna porodica). Rački je pojednostavljeno tumačio odnos zadruga i feudalnog sistema. "Sklonosti" starešina prema crkvi pridaje preveliki i ničim dokazan značaj. U feudalizmu se uopšte ne vide klasne osnove društvenog grupisanja. U drugom faktoru (individualizam, egoizam i agresivnost) autor nije prepoznao uticaj trgovine i robno-novčane privrede. U nastojanju da opravda ulogu hrvatskog plemstva u društvenom razvoju, Rački je najviše isticao njegovu istorijsku utemeljenost u zadružnom životu.

U celini posmatrano može se reći da je Rački teorijski nedovoljno objasnio nastajanje i strukturu porodične zadruge. Njeno nastajanje i opstanak pripisao je etničkoj skupini Slovena, od kojih Hrvati predstavljaju samo jednu zajednicu. Nije naveo uzroke postojanja plemstva. Njegov pokušaj da ga dovede u vezu sa demokratskom strukturom porodične zadruge nije dovoljno potkrepljen istorijskim i drugim činjenicama. Nejasan je i proces nastajanja inokosne porodice i prirode ekonomske osnove na kojoj ona postoji. Neprecizna, nedovoljno razvijena i protivrečna shema društvenog razvoja dovodi u pitanje i vrednost osnovnih zaključaka do kojih je Rački došao o porodičnoj zadruzi.

Dinko Tomašić je o porodičnoj zadruzi pisao u prvoj polovini XX veka. Svoje delo u kojem je izneo suštinu shvatanja pojma porodične zadruge,

njenu strukturu i ulogu u društvenom razvoju objavio je 1937. godine (Tomašić, 1937). To je vreme kada su na dnevnom redu bila pitanja agrarnog, nacionalnog, socijalnog i državnog uređenja u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Tomašić je pokušao da za njih nađe istorijsko i teorijsko objašnjenje, ali sa pozicija ideologa hrvatskog seljaštva. Bavio se istraživanjem nastajanja porodične zadruge, njenom strukturom, mestom u društvenom razvoju kod Slovena, a posebno Hrvata, od njihovog dolaska na Balkan pa do četrdesetih godina XX veka. Tom prilikom navodio je istorijske, ekonomske, društvene i etnološke činjenice. Njihovo tumačenje je specifično. Ono je dobilo posebno značenje u okviru Tomašićeve teorije društvene evolucije.

Ovaj autor je stvorio teoriju dva idealna tipa kulture. Prvi tip je "zadružna", a drugi "plemenska", ili stočarska. Nijedna od njih nema izvorno slovensko poreklo, ali su njihovi pripadnici na različit način dolazili na Balkan, formirali različite oblike porodice, različito socijalizovali ličnosti i odnosili se prema feudalizmu i kapitalizmu. U dodir su došle raspadom rodovskog društva. Po autorovoj shemi društvenog razvoja tada je dolazio feudalizam. Prvi su na Balkan prodirali "brzo, nasilno i političkim putem". Zauzimali su strategijske puteve. Za razliku od njih drugi su to činili "ekonomski i etnički prodirali" (Tomašić, 1937: 67), odnosno na miran način. Zauzimali su izolovane komplekse zemljišta i obrađivali ih.

Iz navedenog stava može se primetiti da Tomašić nije detaljnije objasnio načine prodiranja pripadnika različitih kultura ("političkim putem", "ekonomski i etnički" i sl.). U svojoj pojednostavljenoj shemi društvenog razvoja (plemensko društvo, feudalizam i kapitalizam) neopravdano je i teorijski neutemeljeno suprotstavio njihove sadržaje. Pored toga, nije objasnio i dokazao koji su faktori uticali da se u zadružnoj kulturi formira "skupčina", tj. zadruga, a u plemenskoj obavezno i jedino patrijarhalna porodica. Za prvu kulturu je smatrao da je, zajedno sa zadrugom, uspela da se održi do XX veka. Druga je nestala, zbog svojih karakteristika i nesposobnosti prilagođavanja, pre nastanka feudalnih država. Prva se kultura prvenstveno pripisuje seljaštvu u Hrvatskom Zagorju. Druga je karakteristična za stočarska plemena na područjima gde su živeli Srbi. Ovakvim objašnjenjem Tomašić je otkrio i svoju ideološku opredeljenost.

Osnovna jedinica zadružne kulture je "skupčina". To je teritorijalna zajednica u kojoj je podela rada izvršena po polu i generacijama. Na čelu je izabrani i u svako doba smenjiv "gospodar" odnosno starešina. On upravlja "skupčinom" kao teritorijalnom celinom. U osnovi toga je "kolektivno i autarhično gospodarstvo". Zadrugari se bave ratarstvom, a za to je potrebno mnogo ruku. Svi zadrugari ne moraju biti u krvnom srodstvu. U pitanju je

pre svega teritorijalna, a ne srodnička zajednica. Njena osnovna politička i ekonomska vrednost je "demokracija" (Tomašić, 1937: 65).

Zadružnu kulturu karakteriše visok fertilitet stanovništva, niska i opadajuća stopa mortaliteta, male migracije i odsustvo primene sredstava za kontracepciju. Imanje se cepa pa pojedinac ne može da se izdvoji i obogati. Ličnosti nisu egoistične i nemaju naglašen individualizam. Za to je u najvećoj meri značajan proces socijalizacije. Na taj način sprečava se socijalno diferenciranje stanovništva.

Osvrnimo se na glavne dokaze koje navodi Tomašić. On ih vidi u usitnjenosti seljačkog poseda u prvoj polovini XX veka, težnji seljaštva i "skupčinske" kulture da ostvari "stare pravice" i njegovoj sposobnosti da stvori i održi centralističku državu. Ono je sposobno da ostvari "stare pravice", stvori i održi centralističku državu. Pri tome Tomašić nije video ni prodor kapitalizma u Hrvatsku, niti klasni karakter feudalizma. Ovo je, pored ostalog, posledica aistorijskog tumačenja zadružne kulture. Ona je sposobna da se suprostavi dolasku i feudalizmu i kapitalizmu. Nijedan od njih ne može da je ugrozi, jer je ona "odbojna" prema trgovini i sveštenstvu.

Drugi "idelani tip" kulture je – plemenska. Njena osnovica je, kako naglašava autor, patrijarhalna porodica. Otac ima neprikosnovenu moć nad imovinom i članovima porodice. Cene se muška deca. Glavna uloga u porodici pripada muškarcu. Žene su potčinjene, a fertilitet je visok. Porodice i rodovi imaju istu prirodu. Izdvajanjem pojedinca po bogatstvu i ugledu izdvaja se starešina roda. U zadrugi se neguje tradicija o zajedničkom poreklu. Rezultat takvog načina života je nastajanje posebnog tipa ličnosti. Njegove najvažnije osobine su sledeće: velika pokretljivost, poštovanje rodbinskih veza, krvna osveta, strah, nesigurnost, praznoverje, agresivnost prema neprijatelju, lično isticanje, nema "umne i moralne discipline", slepa pokornost prema stranom gospodaru. Pored toga "...svaki put i svako sredstvo je dozvoljeno: prevare, podvale, nadmudrivanje, naročito se cijene, ako dovode do željenog cilja" (Tomašić, 1937: 48).

Ovde se može sigurno zaključiti da je D. Tomašić teorijski i empirijski neutemeljeno razvijao svoju teoriju društva, preglasio značaj različitih tipova kulture i uz put ih idealizovao i suprotstavio. Koristio je mnoge naučno neutemeljene argumente da bi opravdao i istakao političke zahteve hrvatskog seljaštva pred Drugi svetski rat. Objašnjenje nastanka i promena pomenutih kultura sveo je na psihološke osobine pojedinca i tako trajno istakao prednosti jednog tipa kulture nad drugim.

Različiti je i odnos pomenuta dva tipa kulture i feudalizma i kapitalizma. Uloga feudalizma je da pripremi dolazak kapitalizma. Na zadružnu kulturu on se negativno odrazio. Nomadski stočari se vezuju za zemlju, a zadruga se

reorganizuje. Ona je "odbojna" prema sveštenstvu i trgovini. Vlast u feudalizmu utiče tako da se pojedini članovi zadruge trajno nameću. Jedan od njih postaje gospodar zadruge sa moći oca patrijarhalne porodice. Stvara se "osebujak" čitavih porodica.³ On ga izjednačava sa ličnom pokretnom imovinom porodica. Pojavljuje se individualizam. Zadruga se ne deli po glavama već po lozama. Sa dolaskom kapitalizma zadruga nestaje. Iz toga se posredno nameće zaključak da u Hrvatskom Zagorju u prvoj polovini XX veka nije uopšte bilo ni feudalizma ni kapitalizma!

Uticaj feudalizma na plemensku kulturu takođe je bio negativan. Pripadnici ove kulture uglavnom se bave ekstenzivnim stočarstvom. U feudalizmu plemenski gospodari su se pretvarali u feudalnu gospodu. Takođe "...razvio se smisao za privatno vlasništvo na određenom delu zemlje za one koji su je obrađivali" (Tomašić, 1937: 116). Tomašić je ove procese objašnjavao psihičkim osobinama pripadnika plemenske kulture. Plemenski glavari su bili podobni za ekonomski i politički strani uticaj. Pored navedenih osobina ličnosti ove kulture tome su doprineli i geografska izolovanost, nizak životni standard i visok fertilitet.

Iz navedenog se vidi da je Tomašić razvio teoriju kulture, društvenog razvoja i ličnosti koja je umnogome idealistička i slična Paretovom shvatanju društva. Najvažniji pokretači društvenog razvoja su pojedine konstante, specifične i teško promenljive, kao i psihičke osobine pojedinaca. One se nasleđuju i kroz proces socijalizacije oblikuju. Proces socijalizacije uopšte se ne dovodi u vezu sa društveno-istorijskim faktorima, već sa idealnim tipovima kulture. Zatim je Tomašić osnovne oblike kulture idealizovao i međusobno suprotstavio. Naročito je idealizovao zadružnu kulturu, demokratičnost hrvatskog seljaštva i suprotstavio se plemenskoj kulturi u čijoj osnovi je patrijarhalna porodica. Ovoj drugoj je pripisao agresivnost, primitivizam, nesposobnost da se suprotstavi socijalnoj diferencijaciji i, najkraće rečeno, konzervativizam. Time je prešao sa terena naučnog objašnjenja društvenih pojava na politički i ideološki i tako potvrdio višedimenzionalnost rasprava o suštini i nastanku porodične zadruge.

Jovan Cvijić je u svojim istraživanjima koristio monografski metod. Proučavao je, pored ostalog, kulturne pojaseve i psihičke tipove ličnosti na Balkanu. Zadrugom se nije posebno bavio i svoja zapažanja o njoj je uzgred zabeležio. Zadruga je "ustanova Južnih Slovena" (Cvijić, 1902: 81). Na Balkanu je nije bilo kod Grka, Turaka i Cincara. Održala se do kraja XIX i početka XX veka.

³ O stvarnom značenju "osebujka" kod drugih autora biće reči u zaključku.

Cvijić se pozivao i prihvatio izraze koji su se koristili u narodu: kuća, dim, dom, hleb i odžak. O opštim i posebnim faktorima nastanka zadruge, brojnosti članova, strukturnim elementima i odnosima u njoj on nije dao bliža objašnjenja. Jednostavno je posmatrao zadrugu kao i svaku drugu antropogeografsku i etnografsku pojavu. Za njihovo nastajanje najbitniji su "plastika" zemljišta, etnički momenat i kultura.

Podsetimo da je Cvijić razlikovao četiri kulturna pojasa: To su sledeći: 1) vizantijsko-cincarski ili vizantijsko-aromunski, 2) patrijarhalni (Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Albanija, Srbija, severna Bugarska) 3) italijanski (usko Primorje i dolina Neretve) i 4) srednje-evropski. Prvi je najveći, a drugi najznačajniji za zadrugu (Cvijić, 1902: 82).⁴

Cvijić je razlikovao dva osnovna tipa sela: zbijeni i razbijeni. Prvom tipu pripadaju sela podeljena na krajeve ili *male* i *džemate*. Oni su udaljeni jedan od drugoga, a kuće u pojedinim krajevima mogu biti veoma raštrkane. Zauzimani su slobodni zemljišni posedi, a stanovništvo se uz to bavilo i stočarstvom. Bavljenje stočarstvom nije najbitnije za nastajanje ovog tipa sela, jer ga je bilo i tamo gde se narod nije bavio stočarstvom. Razbijeni tip sela je najviše zastupljen u patrijarhalnom kulturnom pojasu.⁵ Ovaj tip sela obično je nastao deobom zadruga. Zbijeni tip sela je, prema saznanjima do kojih je došao Cvijić, najviše bio zastupljen u vizantijsko-cincarskom, a potom u italijanskom kulturnom pojasu. Tamo je retko nailazio na zadružnu porodicu.

Značajna su i njegova razmatranja uticaja turskog sistema vladavine na zadružni život: "Tursko doba je za naš narod period etnografske rekreacije i vraćanja prvobitnoj etnografskoj svežini" (Cvijić, 1902: 40). Turska vlast je imala posla samo sa seoskim knezom. Za razliku od njih srpski feudalni sistem, koji je dolaskom Turaka presečen i potisnut u drugi plan, na zadrugu je negativno uticao.

Kod ocene Cvijićeovog doprinosa proučavanju porodičnih zadruga treba da se istakne da je njegov metod (monografski) bio prilagođen terenskim istraživanjima, a da su zadruge bile na marginama njegovog naučnog istraživanja. Za njegovo shvatanje "pravih zadruga" i u XIX veku može se reći da je stao u red autora koji su preobraženi oblik porodične zadruge poistovetili sa njenom suštinom. On nigde nije preciznije objasnio šta znači "prava zadruga". Kako je ona mogla odoleti negativnim uticajima

⁴ U čitavom patrijarhalnom pojasu "ima još pravih zadruga".

⁵ Cvijić je naveo: "Ali u celom patrijarhalom pojasu, naročito u oblastima našeg naroda, ima pravih zadruga. Ima ih i u patrijarhalnim oazama Makedonije, ali su po organizaciji i svom životu u mnogome različite od pravih zadruga" (Cvijić, 1902: 31).

feudalizma, a potom se održati i u vreme kapitalističkog razvoja? S pravom je ukazao na formalistički pristup svih autora koji izdvajaju samo veliki broj članova zadruge kao najbitniju njenu odrednicu. Prema njegovom mišljenju srpski feudalni sistem je negativno uticao na zadružni život, a u tursko doba "ojačala je zadruga" (Cvijić, 1902: 16).

Da je porodična zadruga ustanova svih Slovena smatrali su i mnogi drugi autori. Etnolog *Milovan Gavazzi* navodio je etnološke podatke iz perioda V do X veka o porodičnim prostorijama pronađenim u Rusiji i Poljskoj. Posebno je istakao značaj arheoloških nalaza u psovskom, lodoškom i velikoboševskom nalazištu u SSSR-u. U Pskovu su nađeni tragovi stambenih prostorija veličine 40 x 100m². U tome se vide dokazi postojanja porodičnih zadruga (Gavazzi, 1963: 28).

Karel Kadlec je zadrugu smatrao oblikom porodice svih Slovena. Specifičnost njegovog stava se ogleda u izrazitom uticaju pravno-istorijske škole. Naime, porodica je za njega "pravno lice" (Kadlec, 1924: 127).⁶ Više porodica čini rod, a više njih pleme. Te su porodice "mogle biti ili proste kada su se sastojale samo od roditelja i dece, i to neoženjenih sinova i neudatih kćeri, ili složene, nerazdeljene, kad su roditelji gazdovali sa oženjenim sinovima" (Kadlec, 1924: 13). Iz navedenog se može zaključiti da Kadlec nije objasnio šta je doprinelo tome da su istovremeno postojale proste i zadružne porodice. Nije jasno ni na koju od njih misli kada navodi da je porodica elementarna jedinica plemenskog uređenja Slovena. Na drugom mestu je detaljno objasnio karakter zadruga. Ona je "...ustanova čistih agrarnih, a time i konzervativnih naroda, a takvima su skroz naskroz bili Slaveni" (Kadlec, 1924: 142).

Nepostojanje privatne svojine i razvijenog individualizma ovaj autor je objasnio nedovoljnim razvojem slovenskog prava pre X veka. Njegov razvoj se tumači samostalno i nezavisno od društveno-ekonomskog razvoja. Iz navedenog stava o Slovenima se ne vidi šta je uzrok njihovoj konzervativnosti. Ima li to veze sa bavljenjem stočarstvom ili sa samom etničkom dimenzijom ovih zajednica? Zaključak o njihovoj konzervativnosti je prilično protivrečan opisu starih Slovena, po kome imaju "malu energiju, slab politički smisao i nisu vršili nasilnu slovenizaciju" (Kadlec, 1924: 127). On nije potkrepljen istorijskim činjenicama niti je dovoljno teorijski objašnjen i zasnovan. Slično tumačenje porodične zadruga imao je i Maitzen. Smatrao ju je ustanovom svih Slovena, koje je okvalifikovao kao "nižu rasu" (Mandić, 1950, a: 140).

⁶ K. Kadlec je sa stanovišta razvoja prava objašnjavao i slovensku zadrugu.

Teorije o porodičnoj zadrugi kao ustanovi nastaloj u feudalizmu

U ovoj grupi našli su se radovi relativno manjeg broja istraživača. Reč je, pre svega, o Stojanu Novakoviću, Milenku Filipoviću i Ivanu Strohalu. Na stavove Paiskera samo se usput osvrćemo.

Stojan Novaković se nije posebno bavio proučavanjem porodične zadruge. Istraživao je nastanak i razvoj sela kao upravne jedinice. O zadrugama je usput izneo mišljenje tumačeći Svetostefansku hrisovulju u Dečanima, hrisovulju kralja Vladislava u Bogorodičinoj crkvi u Bistrici i turske popise stanovništva.

Najvažniji argumenti koje autor navodi u prilog teze o nastajanju zadruga u feudalizmu su sledeći: 1) ne mogu se nigde opaziti tragovi seoske zajedničke imovine, 2) seoske baštine su oduvek bile podeljene (zavisne i nezavisne), 3) nema pisanih dokumenata o zajedničkoj seoskoj baštini i 4) nikakvim dokumentom se ne može dokazati seoski agrarni komunizam (Novaković, 1943: 140-141). Na taj način S. Novaković odbacuje sve teorijske argumente i i empirijske dokaze o postojanju zadruga pre srednjeg veka.

Zadrugu "obično čine ili otac sa sinovima ili unucima, ili braća sa svojom decom ili bratancima, katkad sestricima. Zet se ponekad u kući spominje, ali ne često" (Novaković, 1943: 151). Nije je bilo pre XIV veka, a ako je i bilo, zaključuje Novaković, do tada je nestala.

Razlikovanje "stare" i zadruge s kraja XIX veka ima smisla ako ukazuje na nastajanje zadruge u srednjem veku i njenu vitalnost tokom vekova. Zadruga je "zajednica seoskih domaćinstava, a "njena osnovica je u narodnom životu i u narodnoj naravi" (Novaković, 1943: 177). Prva zadruga je nastala pod uticajem vlastelinsko-poreskog sistema, koji je preuzet od Vizantije. Naplaćivala se "dimnina", po "dimu" ili kući. U pitanju je rimsko poimanje "kuće", koje usvaja i Novaković. Čine je dve do tri odrasle osobe (Novaković, 1943: 179). Vlast je bila zainteresovana da se zadruge dele, a narod da prikrije stvarne deobe. Pored toga, inokosne porodice morale su se udruživati da bi mogle da plate porez.

U "staro doba" (feudalizma) bilo je više zadruga nego u XIX veku. Bile su brojnije i rasprostranjenije. Posle su preživlele i srpski feudalni sistem. U XIX veku nisu bile tako brojne kao ranije. Nastale su "nove" zadruge čije osobine Novaković posebno nije objasnio. Samo je zabeležio da nisu bile velike po broju zadrugara. Njegova pažnja bila je zaokupljena prirodom "stare" zadruge. Dokaze za njeno postojanje našao je u crkvenim dokumentima i turskim popisima stanovništva, kao što su već pomenuta

Svetostefanska hrisovulja, hristovulja kralja Vladisava iz Bogorodičine crkve u Bistrici i popisi stanovništva u Dečanima. U prvom spisu naređuje se stvaranje zadruga, u drugom zabranjuje da sin posle ženidbe ostane sa ocem duže od tri godine, a u trećem se razlikuju dve vrste kuća. Prvu čine roditelji sa neodraslom decom, a drugu roditelji sa oženjenim sinovima ili stasalom za ženidbu. Ako zajedno žive dva brata sa porodicama reč je, prema Novakoviću, o "jakoj kući" (Novaković, 1943: 160-162).

U Svetostefanskoj hrisovulji Novaković je našao sledeći stav: "A i ne imaju sina ili brata ili rabotnika, jedinaci, dva da se stištete, ako i raztni raboti i zemlju imata, i ne ima rabote, a oranje i vinograd razno, takožde, i sokalnici i koji ljubo majstorije" (Novaković, 1943: 167). U drugoj, hrisovulji kralja Vladislava piše: "I sin s ocem da sedi oženiv se tri godine i kontregodišt i da postupa u osobnu rabotu crkvi, ako li je jedinac, da mu iguman dá sveštenika koga razume" (Novaković, 1943: 161). U trećem, popisima Dečanske hrisovulje, autor pominje: "Jedan katun arbanaški (arbanaški i po narodnosti) imao je na 20 kuća 11 "jakih" (Novaković, 1943: 167). Na osnovu podataka iznetim u Dečanskoj hrisovulji zaključio je da nema velikih zadruga, "Najviše ih broji 7, 8, 9,10, 11 muških glava. Nekoliko ima po 13, 14, 15, 16 glava" (Novaković, 1943 64).

Turski sistem je pogodovao opstanku zadruga. Nesigurnost, nered i nasilje "izazvali su narodni život, da kreće svoje unutrašnje sile za samoodržanje. Među ovim je izrazito mesto zauzela zadruga" (Novaković, 1943: 177). Ono što S. Novaković ne objašnjava jeste karakter turskog sistema vladavine. Nema odgovora na pitanje da li je on sprečavao ili pospešivao razvoj feudalnih odnosa u potčinjenim srpskim krajevima i da li su samo sila, nered i nasilje bili odlučujući faktori postojanja zadruga.

J. Paisker je bio kategoričan u stavu da se pre XIV veka ne može uopšte govoriti ni o postojanju zadruga ni inokosne porodice. Zadruga su nastale u feudalizmu. Tada je osnova za naplatu poreza bio "dim". Ovaj poreski sistem nametnut je Južnim Slovenima od strane Vizantije. Osnovna poreska jedinica bila je zadruga. Nju su činila dva do tri oženjena muškarca koji nisu morali biti u srodstvu. Paisker ju je nazvao "dvostruka porodica" (Paisker, 1897). Nestala je sa nestankom feudalizma i "dimnine".

Ivan Strohal je u svojim radovima više odredio nastanak, strukturu i nestajanje porodične zadruga od prethodno pomenutih autora. Proučavao je zadrugu u Vojnoj Krajini, ali je zaključke proširivao i uopštavao i za druga područja u kojima su živeli Južni Sloveni. U njegovom tumačenju nastanka i strukture i nestajanja porodičnih zadruga primećuje se uticaj pravno-istorijske škole. Ovo se vidi i po terminima koje koristi: "zadruga", "zadružno pravo" i "pravna osoba". Strohal poistovećuje njihov sadržaj, što

samo po sebi unosi elemente zabune kod tumačenja osnovnih ideja o njima. Naime, u jednom slučaju Strohal razvija evolucionu teoriju prava. U drugom slučaju se bavi proučavanjem porodične zadruge kao "moralne osobe" (Strohal, 1909: 246; Strohal, 1907: 25).

Najvažniji stav Strohala o vremenu nastanka porodične zadruge je da je nastala u feudalizmu i sa njegovim nestajanjem se raspala. Predstavlja zajednicu udruženih ravnopravnih porodica. Članovi zadruge imaju zajedničku imovinu na kojoj zajednički rade i zajednički troše (nakon što plate obaveze feudalcu). Proizvodnja je naturalna, a podela rada nedovoljno razvijena. Muški članovi su ravnopravni, ali ne i žene. One udajom prelaze u drugu zadrugu.⁷ Zadrugu predstavlja starešina koji je obično najstariji među ravnopravnima. Nema nasleđivanja zemlje od strane zadrugara. Zabranjena je deoba, makar ostao samo jedan njen član. Pored toga, zabranjena je pojava "prekomernog" usitnjavanja imanja.

Iz toga sledi da Strohal uopšte nije objasnio procese deobe zadruge. On nije naveo ni ko je sprečavao prekomerno usitnjavanje imanja. Istakao je da su zadrugari bili prisiljeni na takav život, ali i da su odnosi zadrugara bili "zasnovani na volji i ljubavi". Ako je to tako, onda je trebalo pojasniti šta je doprinelo razbijanju te "idile". Po onome kako Strohal tumači nestajanje zadruge, u pitanju je spoljni faktor, tj. nestajanje sile feudalca koji je primoravao kmetove da tako žive.

Zadruge⁸ su postojale kod kmetova, a retko kod plemstva. Nastale su zbog potrebe da se feudalcu plate dažbine. "Željezna ruka" feudalca je održavala strogi red i u seljaku ubila svaku želju za samostalnim životom (Strohal, 1907: 25).

Porodična zadruga je nastala nakon patrijarhalne porodice. Kako pojašnjava Strohal, najvažniji za to bili su uticaji "hrišćanskih moralnih normi" i feudalizma. Posle smrti oca sinovi su (da bi platili poreze) ostajali da žive zajedno, ili su u zadrugu ulazili i nesrodnici. Strohal nije objasnio koji su društveni i istorijski faktori doprineli pretvaranju slobodnih ljudi u kmetove. Prenaglasio je značaj hrišćanstva i sile kojom su feudalcu uticali na život

⁷ Neravnopravnost žena ima uzrok u činjenici da udajom odlaze u drugu zadrugu. Na drugom mestu Strohal je pokazao sav konzervativizam svoje teorije. Kada je tumačio apsolutnu vlast oca patrijarhalne porodice nad njenim članovima, on je tvrdio da je to zato jer žene, deca i ludaci "nisu tjelesno i duševno dovoljno razvijene osobe" (Strohal, 1909: 241).

⁸ Stvaranje istorijskih uslova za nastanak patrijarhalne i zadrugne porodice Strohal je tumačio na poseban način. Najvažniji proces je razvoj prava. Ono je centralna kategorija teorije društvenog kretanja. Po tom tumačenju društvenog razvoja, oduvek su postojali slobodni ljudi i robovi. To je bila posledica činjenice da "nisu bili razvijeni pravni odnosi" (Strohal, 1909: 246). Daljom evolucijom prava nastala je rimska patrijarhalna porodica. Otac je postao neograničeni gospodar imanja i članova porodice.

kmetova. Štaviše, faktor sile u društvenom razvoju, nastajanju i održavanju porodične zadruge pridao je najveći značaj. Naveo je i da su se zadruge u Južnih Slovena održale i posle raspada feudalizma. Glavni uzroci toga su postojanje Krajiških zakona i "slavenofilske težnje u čudi tih naroda".

Nestajanje zadruga Strohal je više opisao: pojavilo se "nasledno pravo", (zašto i kako – on ne objašnjava) i zadruga se delila. Narod je "saznao" za slobodno raspolaganje imovinom, starešina je zloupotrebljavao svoj položaj, a nije bilo ni sile feudalca da spreči deobu zadruga (Strohal, 1907: 5).

Ukratko, ovaj autor je pre naglasio značaj spoljnih faktora u nastajanju, i nestajanju porodične zadruge. Najvažnije mesto ima sila. Precenio je i ulogu "prava". Svoja saznanja o zadruzi u Vojnoj Krajini je uopštavao na porodični život svih Južnih Slovena. Smatrao je da je patrijarhalna porodica nastala pre zadruga, dok uopšte nije ni pomenuo pitanje nastajanja monogamne porodice. Njegovo idealizovanje života u zadruzi gubi na važnosti kada se shvati suština njegove evolucione teorije "prava" i društva uopšte.

Teorije o porodičnoj zadruzi kao ustanovi nastaloj na prelazu iz rodovskog u klasno društvo

Ovoj grupi pripadaju radovi F. Engelsa, F. Mosley-a, E. Sicarda (iz kasnije faze stvaralaštva) i L. Leveley-a (1874). Od autora sa ovih prostora izdvajaju se O. Mandić, V. Popović, M. Filipović, Š. Kulišić, B. Nedeljković i M. Krasnići. Za sve njih je bitno da zadrugu smatraju univerzalnom pojavom, nastalom na prelazu iz rodovskog u klasno društvo. Razlike u stavovima odnose se na njenu ulogu u društvenom razvoju, karakter srodničke linije i viđenje njenih osnovnih karakteristika. U nastajanju klasnog društva ovi istraživači videli su glavni uzrok nestajanja porodične zadruge.

Za *Fridricha Engelsa* porodična zadruga je "prelazni stupanj između matrijarhalne porodice koja je proizišla iz grupnog braka, i porodice modernog svijeta". Ona je opšta struktura prelaznih oblika porodice ka monogamnoj porodici. Nastala je na prelazu iz matrilinarnog ka patrilinarnom principu porodične organizacije. U njoj je društvena podela rada relativno nerazvijena, a osnovna proizvodna snaga je živi ljudski rad.

Za strukturu porodične zadruge bitno je da: "Ona obuvaća više generacija potomaka jednog oca, s njihovim ženama, koji svi zajedno žive na jednom imanju, zajednički obrađuju svoja polja, hrane se i odijevaju iz zajedničkih zaliha, i raspolazu viškom prihoda. Zajednica je pod vrhovnom upravom domaćina, koji je njen predstavnik prema vani, smije prodavati manje

predmete, vodi blagajnu i odgovara za nju, kao i za pravičan tok poslova. Njega biraju, i on nipošto ne mora biti najstariji" (Engels, 1956: 62).

Iz navedenog stava se vidi da je Engels naglasio postojanje krvnog srodstva po muškoj liniji, zajedničke svojine, zajedničkog rada i potrošnje u zadruzi. Kasnije je, u istom delu, objašnjavajući demokratski tip odlučivanja, pomenuo demokratski izbor starešine, postojanje ravnopravnog odlučivanja od strane svih zadrugara (i muških i ženskih), odlučujuću ulogu porodičnog saveta koji bira i opoziva starešinu. U upravljanju zadrugom starešini je pomagala i domaćica. Ona je vodila brigu o ženskim poslovima, a na izbor uticala je njena radinost i ugled.

Prelaz iz rodovskog u klasno društvo Engels je označio kao vreme u kome su se stekli uslovi za nastanak ovih porodičnih oblika od kojih je porodična zadruga bila najpoznatija. Glavno za opstanak porodice bio je živi ljudski rad, čijim se udruživanjem moglo obezbediti podmirenje elementarnih potreba zadrugara. Za njihovo odvajanje, i stvaranje monogamne porodice, nije postajala materijalna osnova. Kao primere ovih porodičnih oblika on je naveo porodice kod starih Germana, Kelta u Irskoj, u Indiji, u Alžiru i dr. Uslovi za njihovo nestajanje stekli su se sa nastajanjem privatne svojine i klasnog raslojavanja društva. Nastala je monogamna porodica.

Spor među istraživačima porodične zadruge oko principa porodičnog organizovanja trajao je veoma dugo i do danas nije okončan. Većina ih je prihvatila Engelsovo tumačenje da se prelazilo sa matrilinearnog na patrilinarni princip organizacije porodice. Sa tim se složio i Špiro Kulišić, dok je sasvim suprotno mišljenje Olega Mandića.

Špiro Kulišić je naveo više značajnih primera koji ukazuju na nekadašnje računanje srodstva po majčinoj liniji. U Poljskoj i Češkoj se nasleđivalo kao i na našim prostorima. U vreme kada je vršio istraživanja zabeležio je da je postojala zadruga blizu Prizrena u kojoj se važio matrilokalni princip. Pored toga je ukazao na matrinomična imena pojedinih ostrva i gradova (Dubrovnik) (Kulišić, 1958: 54).

On je u Dubrovačkom statutu iz 1272. godine zapazio: "...spominje se zadruga kao zajednica braće, i takvo shvatanje ne napuštaju dugo u literaturi" (Kulišić, 1955: 48). Iz njegovih radova saznajemo da je na taj način i on tumačio pojam zadruge. Za njenu najvažniju osobinu navodio je demokratičnost. To je video i u ravnopravnosti sinova u podeli imovine nakon očeve smrti. Očeva vlast je bila ograničena. Bilo je slučajeva da je otac bio i isključen prilikom podele zadružne imovine.

Kulišić je našao dokaze za svoje stavove u postojanju sinonima kojima se označava zadruga kod Slovena. Kod Čeha su "skladna braća" ili "nedilni bratni" i "nedilni stricove", a kod Poljaka "bracija nicezelane".

Prema ovom autoru prelazni oblik ka učvršćivanju patrilokalnog principa porodice jeste zajednica ujaka i sestrića. Pojava "minorata" je još jedan dokaz za te procese nastajanja porodične zadruge na osnovu patrilokalnog principa. Suština ove pojave je u tome da najmlađi sin ostaje na ognjištvu, a stariji, pošto se oženi, odlazi u novu.

Da bi potkrepio tezu o ranijem postojanju nasleđivanja po majčinoj liniji, Kulišić navodi dokument iz XIV veka koji ukazuje na to da je sin preko majke naledio novac svog ujaka. U Poljskoj je otac, posle smrti žene, morao na zahtev čak i maloletnih sinova da dâ pola imanja. Pored toga, ovaj autor je tragove matrilokalnog braka nalazio i u raznim običajima. Na primer: 1) mladenci započinju život u mladinoj kući i tu ostaju dok ne dobiju prvo dete, 2) običaj da nevesta obilazi rod posle venčanja, 3) mladu oslovljavaju po imenu roda iz kog dolazi, 4) uloga starog svata odgovara ulozi ujaka, 5) u ukrajinskim običajima svatovi se malo obraćaju ocu devojke i dr. (Kulišić, 1958: 51-66).

Kulišić je ukazao na značaj "domazetstva" (devojka dovodi u porodicu budućeg muža da bi se nastavila muška loza) za naseljavanje ostrva. Raširenosti ove pojave doprinele su velike seobe i preseljavanja. U instituciji "miraza" video je klasne elemente, nešto što je strano združnom životu. Miraz predstavlja dobra (nepokratna i u novcu) koja se daju ćerkama prilikom udaje. Na taj način se njihova porodica oslobađa ženskih članova, kao potencijalnih korisnika (naslednika) porodične imovine.

Najkraće se može reći da je Kulišić zadrugu smatrao ustanovom raznih naroda, nastalom pre pojave klasnog društva. Objasnio je da je to zajednica više generacija. Zadržna imovina se delila po generacijama. Sinovi su u tome ravnopravni, a moć oca je bila ograničena. On je mogao biti sasvim isključen iz njene podele. To je veoma različito od vlasti oca u patrijarhalnoj porodici.

Oleg Mandić je smatrao da je zadruga "...posebna organizaciona forma produkcionih odnosa prvobitne zajednice u fazi njenog raspadanja" (Mandić, 1950, a, 136). Nastala je krajem srednjeg i početka višeg stadijuma varvarstva.

Osnovna zamerka koju O. Mandić upućuje F. Engelsu jeste da ne postoji zakonitost u smenjivanju matrilinearnog i patrilinarnog poretka. To je zavisilo od uslova u kojima se živelo. Tamo gde je važnija za proizvodnju i opstanak bila uloga muškarca nastao je patrilokalni i očinski oblik

organizacije (u pustinjским delovima Australije, kod plemena Negrilos na Filipinima, kod Pigmeja, Bušmana i dr.). U krajevima gde je važnija bila žena (bogati jugozapadni delovi Australije) nastali su porodični oblici sa materinskim uređenjem (Mandić, 1974: 37).

Iz ovog proizlazi da je zadruga opšta pojava koja je bila istorijski uslovljena. Za nju je karakteristično da se bračni odnosi formiraju po rođenju ili priženjenjem. Njeni članovi su posedovali zajedničku imovinu nad sredstvima za proizvodnju. Koristeći ih, stvarali su dobra koja su im služila za manje-više zajedničku potrošnju. U ovoj ekonomskoj celini zajednički se upravljalo svojinom. Za opstanak bila je bitna radna snaga zadrugara. Zadruga je nastala u vreme kada nije bilo materijalnih uslova za izdvajanje iz kolektiva i stvaranje monogamne porodice. Prethodila je inokosnoj porodici.

Mandić je ukazivao na primere postojanja porodičnih zadruga u različitim narodima i u različito vreme. Posebno je isticao demokratskost odlučivanja u zadruzi. U tom smislu naveo je primere velike očinske porodice nastale na višem stadijumu varvarstva u Rusiji i Kini. U njima je otac imao neprikosnovenu moć nad imovinom i članovima porodice. Na taj način, pojašnjavajući karakter vlasti oca porodice, Mandić je napravio krupnu grešku. Naime, u težnji da navede što više primera postojanja porodične zadruge on je "zaboravio" na suštinu demokratskog odlučivanja u njoj. Apsolutna vlast oca porodice nikako ne predstavlja nijedan oblik demokratskog odlučivanja. Pre se radi o drugom tipu porodičnog oblika. To je patrijarhalna porodica, nastala znatno posle i raspadom porodične zadruge. U njoj otac ima apsolutnu vlast nad imovinom i svim drugim članovima porodice.

Milenko Filipović je smatrao da je zadruga postojala kod svih naroda u sličnim uslovima. Uopšteno je naglasio značaj ekonomskih faktora za njeno nastajanje i nije se posebno bavio tipom svojine, karakterom društvene podele rada, unutarporodičnim odnosima, načinom odlučivanja itd. Razlikovao je kognatske (srodničke) i akognatske (nesrodničke) zadruge. Najvažniji faktori koji su doprineli nastanku srodničkih bili su ekonomski i društveni. Od ovih drugih Filipović je naveo solidarnost, humane obzire članova i nastojanje da se održi loza. Ovaj poslednji nazvao je "kulturni". Za nastajanje nesrodničke zadruge bili su najbitniji samo ekonomski i društveni faktori.⁹ Iz svega je izveo zaključak da "krvno srodstvo nije uslov da zadruga

⁹ Filipović je naveo: "Materijalni interesi i potrebe bili su glavni i jedini činilac koji je uslovio stvaranje i održavanje nesrodničkih zadruga, osobito u predelima žive kolonizacije... Nastala je udruživanjem inokosnih i siromašnih porodica ili pojedinaca radi popravljavanja svog materijalnog stanja i lakšeg života" (Filipović, 1945).

postoji i između lica koja ne samo da nisu međusobno u srodstvu ne samo po poreklu od istog pretka nego uopšte nisu ni u kakvom srodstvu" (Filipović, 1945: 30).

Ovakvo određenje porodične zadruge je krajnje pojednostavljeno, jer postojeće zadruge, koje su bile prisutne u XIX veku, izjednačava sa suštinom i sadržajem pojma ovog oblika porodice. Filipović odbacuje jedan od najvažnijih elemenata porodične zadruge – krvno srodstvo zadrugara. Podsetimo samo na činjenice da na osnovu etnografskih i drugih istraživanja saznajemo da su u zadrugama živeli i nesrodnici (domazeti, pastorki, posinci i drugi). Ovo nije narušavalo zadružni princip (Filipović, 1945: 57) organizacije, njenu osnovu, da su u pitanju udruženi krvni srodnici (sa svojim ženama i decom). Drugi važan element zadružnog života – zajednicu imanja, Filipović je odbacio kad je objašnjavao karakter nesrodničke zadruge. Jedini dokaz koji je naveo bio je da se tako zadruga shvata u narodu. Zatim je u analizi različitih oblika nesrodničke zadruge odbacio i treći važan element zadruge – zajednicu života. Ovo je opravdao čisto ekonomskim razlozima.

Zadruge su, po shvatanju Filipovića, bile kompaktne i predvojene. U prvom slučaju svi zadrugari su živeli zajedno tokom cele godine u zajedničkom domaćinstvu, a u drugom se u određenom periodu godine jedan deo zadrugara odvajao (neki odlazili u planinu), ali su sa ostalima vodili zajedničku ekonomiju. Nastao je nov tip ili "predvojena zadruga". Ona nije faza u raspadanju zadruge, već njen poseban oblik.

U analizi drugog tipa nesrodničke zadruge odnosno "razdvojice ili nadvojnice" Filipović je otišao i korak dalje u odbacivanju elemenata porodične zadruge – zajednice života. Naime, njeni članovi stalno žive odvojeno. Još u XIX veku bile su prisutne u Bosni, Srbiji i Makedoniji.

Iz izloženog se može zaključiti da je Filipović neopravdano izjednačio zadrugu koja je postojala u XIX veku sa njenim izvornim značenjem. To je učinio kada je odbacio neke od najvažnijih elemenata zadruge (krvno srodstvo, zajednička imovina, zajednički život itd.) i izmenjene oblike nastale u procesu njenog prilagođavanja tumačio kao prave i nove. Pojednostavljeno shvatanje zadruge se ogleda u Filipovićevom stavu da zadruga nastaje udruživanjem više porodica ili pojedinaca. U suštini nisu objašnjeni društveni i ekonomski uslovi koji su vodili stvaranju tih porodica pre ulaska u zadrugu. Ovako shvatanje nesrodničke zadruge doprinelo je Filipovićevom izjednačavanju "ortakluka" sa zadružnom porodicom. On to nikada nije priznao, ali je doprineo njihovom poistovećivanju.

Prema mišljenju *Vasilja Popovića* porodična zadruga predstavlja opštu pojavu koju pomažu "opšte prilike i priroda, kako su pokazali Cvijić i

Dopsch" (Popović, 1922: 87, 105). Na zajedničkoj imovini njeni članovi vode zajednički život, a na čelu domaćinstva nalazi se starešina koji je obično nastariji među njima. Ona nije nastala kao posledica delovanja poresko-finansijske politike u feudalizmu.

On je u objašnjenju nastanka porodične zadruge i shvatanju drugih oblika porodice značajno odstupio od dotadašnjih tumačenja zadruge, a posebno od evolucione sheme društvenog razvoja koja je bila prisutna i u radovima F. Engelsa. Ovo se ogleda u shvatanju da zadruga nikada nije bila jedini oblik porodice. Ne postoji zakonitost u smenjivanju kolektivne i privatne svojine nad zemljom.

Jedini dokaz koji Popović navodi u prilog ovim zaključcima jeste to da je za Slovene karakteristično da pored zadruge postoji i inokosna porodica i privatna svojina. O njihovom istovremenom postojanju kod drugih naroda nema ni reči. O stvarnim društvenim i istorijskim uzrocima nastanka ova dva porodična oblika uopšte se i ne raspšavlja. Nema ni objašnjenja šta je, kakve prirode je, materijalna osnova zajedničkog života i vođenja domaćinstva u zadruzi. Pretpostavimo li da se radi o kolektivnoj svojini ostaje i dalje nejasno kako je nastala privatna svojina i inokosna porodica. Popovićevo isticanje da ne postoji zakonitost u smenjivanju kolektivne i privatne svojine u društvenom razvoju nije dovoljno teorijski i empirijski utemeljeno. Iz toga stava ne sledi, analognim zaključivanjem, i shvatanje da istovremeno postoje i zadružna i inokosna porodica. Razlikovao je kompaktnu, nekompaktnu i zadrugu u kojoj su se zadrugari bavili različitim zanimanjima. Za prvu je bilo važno da svi zadrugari žive cele godine zajedno (bavili su se zemljoradnjom). U drugoj je jedan broj članova nekoliko meseci živeo odvojeno (na planini npr.), a ekonomija se vodila u zajedničkom interesu.

Mark Krasnići je tvrdio da su zadruge nastale na prelazu matrilinearne porodice u klasno društvo. O određivanju njenih elemenata gotovo u potpunosti se složio sa Engelsom (Krasnići, 1960: 139).¹⁰ Smatrao je da je na dugotrajno održavanje porodične zadruge na Kosovu i Metohiji uticalo bavljenje ekstenzivnom poljoprivredom i stočarstvom, a značajan je bio i odbrambeni faktor. Za sve to bilo je važno da porodica ima veliki broj članova koji su sposobni da joj obezbede opstanak i produženje loze. Zadruga se prilagođavala novim društvenim uslovima, pored ostalog izmenama u načinu organizovanja i vođenja zajedničkog domaćinstva. Predvojena albanska zadruga na Kosovu i Metohiji predstavlja, prema oceni Krasnićija, primer zadruge koja se prilagodila novim uslovima života.

¹⁰ Misli se na demokratski karakter zadruge, zajedničku svojinu, krvno srodstvo po muškoj liniji, raspodelu rada po polu i uzrastu i izabranog starešinu.

Emil Sicard je jedan od najpoznatijih stranih autora koji se bavio porodičnom zadrugom. U prvim svojim radovima ona je za njega ustanova Slovena, a u kasnijim je to pojava karakteristična i za druge narode. U prvom slučaju naglasak je bio na rodbinskom momentu u stvaranju zadruge i specifičnostima konkretne etničke skupine. U drugom slučaju u centru njegovog interesovanja je poreklo zadruge, nastajanje u određenoj fazi razvoja društva. Nalazi je kod plemena Kabila u Alžiru, u Burundiju, a naročito u Latinskoj Americi.

U radu "La zadruge Sud-Slave dans la l evolution du groupe domestique" Sicard je izneo i jedan konzervativan stav: "...da je zadruge mogla nastati samo ondje gdje postoji slavenska rasna podloga, koju su rasni običaji u većoj ili manjoj mjeri mogli prilagoditi, koju su mogli nakaziti, ali na čijem društvu uvijek ostaje stari društveni kostur, čija je materija, a u isto vrijeme i zglobovi, bila zadruge" (citirano prema Mandić, 1950, b: 374).

Sicard je u proučavanju zadruge primenio analitičko-strukturalni pristup u radu "Razmišljanja o postojanju i konceptu kućnih ekonomskih zajednica". Zadruge predstavlja najpoznatiji oblik kućnih ekonomskih zajednica. One su nastale na određenom "stepenu" razvoja ljudskih zajednica u celom svetu. To je "...u načelu poljoprivredno udruženje čiji članovi, vezani srodničkim odnosima, eksploatišu zajednička dobra" (Sicard, 1974: 37).

Iz navedenog se može zapaziti da Sicard postojanje zadruge vezuje za poljoprivrednu proizvodnju, da su udruženi krvni srodnici i da je njena materijalna osnova "zajedničko dobro". Nešto kasnije se pominje da je u pitanju i zajednica života i rada i "zajednica autoriteta".

Ovom Sicardovom shvatanju upućeno je mnogo kritičkih primedbi, ali i pohvala. Osvrnimo se ukratko na njihovu suštinu. Najpre, nije jasno zašto se ove kućne ekonomske zajednice pominju samo tamo gde je u pitanju poljoprivreda. Znači li to da tamo gde su se ljudi bavili stočarstvom i drugim aktivnostima nisu postojale i nisu mogle nastati zadruge? Nije precizirano ni vreme ni uslovi nastanka zadruge.

Druga primedba se odnosi na "zajednicu vlasništva". Sam autor je odbacuje stav da je u pitanju kolektivno vlasništvo. Ovo je sasvim suprotno njegovom tumačenju da je individualno vlasništvo suprotno zadružnim principima.

Treća primedba je u vezi "zajednice autoriteta". Sicard je pod tim podrazumevao postojanje porodičnog saveta, starešine, domaćice i reduša (redara). Svi punoletni muški članovi i nepunoletni oženjeni su činili savet koji je birao starešinu. Za njegov izbor najvažniji su bili sposobnost i iskustvo. On je smenjiv i ne mora biti najstariji. U poslovima mu pomaže i domaćica koja se ističe po istim osobinama. Povremeno joj kod organizovanja ženskih poslova pomažu reduše. Suština primedbe odnosi se

na "autoritet". Ako je prisutno takvo demokratsko odlučivanje onda je odrednica "autoritet" prejaka. To je navelo mnoge kasnije istraživače da u tome vide moć oca u patrijarhalnoj porodici. Tako je V. Erlich (1971) našu patrijarhalnu porodicu nazvala zadrugom.

Sicardova napomena da je u pitanju "zajednica života i rada" ukazuje na istorijsku uslovljenost njenog nastanka. Osnovna proizvodna snaga je bio ljudski rad, a obično se više braće udruživalo. Bitan je patrilinearni princip organizovanja, a to nije smetalo da u zadrugu mogu ući i nesrodnici (domazet, pečalbar itd.). Oni nisu remetili osnovni princip organizovanja i doprinosili su njenom kontinuitetu. Stoga, najvažniji doprinos Sicarda u proučavanju zadruge može se svesti na: 1) ukazivanje na njenu istorijsku uslovljenost, 2) objašnjenje da je to ustanova koja je postojala kod mnogih naroda i 3) objašnjenje njene strukture. U tome je on često bio neprecizan i protivrečan, ali je svojim istraživanjima ipak značajno pomerio granice saznanja o pravoj prirodi porodične zadruge.

Zaključak

Polaznje od opšteg kriterija klasifikovanja teorija o porodičnoj zadruzi, kako se shvata njen nastanak, pokazalo se višestruko plodonosnim. Ovo znači da je od odgovora na to pitanje zavisilo i viđenje osnovnih elemenata zadruge, procesa njenog menjanja i nestajanja. Za autore koji su je videli kao ustanovu Slovena ona je, pre svega, uslovljena etničkim elementima. Odriče joj se zakonitost nastajanja u drugim sredinama. Istraživači koji su najveći značaj pridavali poresko-finansijskom sistemu u feudalizmu, nalazili su i osnovne uzroke njenog nestajanja u propasti feudalizma. Za poslednju grupu teorija o porodičnoj zadruzi bitno je što su u centru pažnje istraživača pitanja o istorijskoj, ekonomskoj i društvenoj uslovljenosti nastajanja mnoštva prelaznih porodičnih oblika od raspadanja rodovskog ka klasnom društvu. Oni su, po pravilu, u pojavi privatne svojine i klasnom raslojavanju videli faktore nestajanja porodične zadruge. Iz takve teorijske perspektive lakše se mogu oceniti način i stepen preobražaja porodične zadruge tokom vremena. Najbitniji uzrok nestajanja porodične zadruge predstavlja klasno raslojavanje društva.

Klasifikacija teorija o zadruzi, na osnovu toga kako autori tumače njeno nastajanje, pomaže da se vidi sva raznovrsnost pristupa, empirijskih i teorijskih dokaza o istorijskim, kulturnim, ekonomskim, društvenim i drugim uslovima njenog formiranja, preobražaja i nestajanja. To u isto vreme unosi više jasnoće i mogućnost procene vrednosti različitih shvatanja zadruge, bez obzira na vreme kada su nastala i kakav su pristup i metod koristili njihovi autori. Na primer, često isticana demokratičnost zadružnog života ima

sasvim drugačije značenje u radovima autora koji pripadaju pomenutim grupama teorija. Pored toga, lakše je proceniti domete i granice svakog od navedenih shvatanja zadruge, njihovu empirijsku i teorijsku zasnovanost. To je jedan od osnovnih koraka u razvoju svake nauke, pa i sociologije porodice.

Tumačenje osnovnih elemenata strukture porodične zadruge ima smisla ukoliko ukazuje na njena najbitnija obeležja koja je razlikuju od drugih oblika porodice. Zadruga je krvna zajednica muških srodnika. Obično se više braće udruživalo, a kasnije je linija išla otac-sin-unuk. Krvno srodstvo nije sprečavalo ulazak i nesrodnika u zadrugu (pastorak, posinak, domazet i dr.). Nastala je na određenom stepenu razvoja društvene podele rada kada pojedinac i porodica nisu mogli opstati izvan ove zajednice. Osnovna proizvodna snaga bio je živi ljudski rad. Zadruga poseduje zajedničko vlasništvo. Kasnije su unošeni i elementi lične svojine ženskih članova zadruge. U pitanju su nakit i drugi predmeti koji su se dobijali od lica koja su napustila zadrugu, npr. udajom. Demokratsko upravljanje je oličeno u ravnopravnosti odraslih zadrugara, postojanju izabranog i smenjivog starešine i saveta zadruge. To je porodična organizacija koja nije bila zbir prostih porodica. Bila je zasnovana na lozi i u nju ulaze porodične organizacije koje su sledile. Prethodila je i klasnom društvu i nastajanju monogamne porodice.

Na osnovu iznetog može se zaključiti da je porodična zadruga univerzalan oblik porodice nastao na prelazu iz rodovskog u klasno društvo. Postojala je kod svih naroda. Prethodila je formiranju monogamne porodice. Tokom vremena se menjala i prilagođavala. Nestala je sa pojavom klasnog društva.

U isto vreme odbačeni su i neki noviji pokušaji tumačenja zadruge u Srbiji.¹¹ Oni su potvrdili jednostranog izdvajanja nekih od elemenata porodične

¹¹ Džoel Halpern je jednostrano akcenat stavio na veličini porodice i domaćinstva u Srbiji u XX veku. Koristio je podatke zvanične statistike o broju članova porodice, starosti, natalitetu i mortalitetu u periodu od više decenija. Na osnovu toga je izveo zaključak da se sa starenjem domaćina (oca porodice) povećava broj članova domaćinstva (druga i treća generacija). U toj brojnosti autor je video osnove da zaključi da je reč o zadruzi. U vreme kada unuci stasavaju za ženidbu deda je, po pravilu, star i porodica se deli. Nastaju uže porodice. Proces se dalje nastavlja i obnavlja. Od nuklearne porodice postaje zadruga, a njenim starenjem i deobom nastaju inokosne porodice. Na taj način se izvodi zaključak da je monogamna porodica prethodila zadruzi. U suštini, Halpern ovu tezu empirijski i teorijski nije dokazao. Sva preciznost statističkih podataka i njihova kompjuterska obrada nije dovoljna da dokaže valjanost teze. Promene u veličini porodice se nisu tumačile njenim životnim ciklusom, a saznanja o njima su se uopštavala i koristila kao "dokazi" o postojanju zadruge. Više o tome: J. M. Halpern, "Američka istraživanja o Jugoslaviji iz oblasti socio-kulturne antropologije s posebnim osvrtom na socijalnu strukturu i zadrugu", *Sociološki pregled*, br. 1-2/1978, str. 81-92; i G. Halpern i R. Vagner, "Društvena struktura i vreme: studija o Jugoslaviji", u: A. Milić (ed.) *Rađanje moderne porodice*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1988, str. 255-266.

zadruga (veliki broj članova), a zanemarivanja opštih i posebnih istorijskih uzroka njenog nastajanja. To je vodilo, po pravilu, njenom aistorijskom tumačenju i veštačkom suprotstavljanju nuklearnoj porodici.

Porodična zadruga je imala veliku sposobnost prilagođavanja izmenjenim društvenim i istorijskim uslovima. Primera za to ima više. U dinarskom području su postojale tzv. "predvojene" zadruga. Jedan deo zadruga je odlazio na planinu i bavio se stočarstvom. Drugi je ostajao u dolini. Osnovni principi porodične organizacije nisu bili narušeni. Istraživači transformisane albanske porodice su ukazali da je jedan deo zadruga radio i živeo u gradu a drugi ostajao na selu. Između tih delova vodila se zajednička ekonomija. Uopšte se može reći da su se zadruga delile kada su bili nepovojni uslovi . Neke zajedničke poslove (kao na primer žetva) i dalje su zajednički obavljali. Bilo je i slučajeva kada su se one samo fiktivno delile (zbog uvođenja zakona koji su narušavali kolektivnu svojinu), a i dalje stvarno živeli zadružnim životom.

Spoljni faktori su na različite načine uticali na menjanje i nestajanje porodične zadruga. Već su ranije izložena različita shvatanja uloge sile a posebno feudalizma i kapitalizma na ove procese. ovde možemo da zaključimo da je ključni faktor nestajanja. To znači da je srpski feudalni sistem duže potrajao nestalo bi brže i ovog oblika porodice. Posebnost turskog sistema svojine ogleđa se u tome da zemlja pripada Alahu. Sultan je taj koji njome upravlja i brine o njenom razvoju. Spahije su vojno-administrativna lica. Oni nisu klasični feudalci, već su to postali pred I srpski ustanak. Sve to je odložilo nestajanje zadruga.

Na području Vojne Krajine zadruga su se dugo očuvale, jer tamo nije postojao klasičan feudalni sistem. Austro-Ugarska je tu naseljavala stanovništvo kojem je davala pojedine parcele. Oni su je samo obrađivali i nisu bili njeni vlasnici. Imali su vojnu obavezu a zemlja je posebnim dekretom proglašena vlasništvom monarha. Posebnim dekretom 1858 godine ukinuti su feudalni odnosi. Poseban status Vojna Krajina izgubila je donošenjem dekreta 1880. godine. Prodor kapitalizma bio je neizbežan a kraj porodične zadruga sasvim siguran. U Hrvatskoj su procesi prodora kapitalističke robne proizvodnje nastupili znatno ranije. Porodične zadruga su se tokom XVI veka na području Hrvatske ubrzano raspadale. U Bosni je još pre dolaska Turaka bio razvijen feudalni stalež. Njemu su Turci ponudili zadržavanje te zemlje a za uzvrat su tražili prelazak u islam. Oni su to i učinili i postali su spahije – klasični feudalci. U brdskim predelima duže su se zadržale porodične zadruga. Krajnji momenat njihovog nestanka

predstavljao je prodor kapitalističkih društvenih odnosa. Istorijski posmatrano to je bila aneksija Bosne od strane Austro-Ugarske.

Porodica koja je nastala preobražajem zadruge je patrijarhalna porodica. Otac porodice raspolaže imovinom, ima neograničenu vlast nad njom i članovima porodice. Imovina zadruge se deli muškim članovima. Oni stvaraju nuklearne porodice. Žene su sasvim u podređenom položju i ne nasleđuju imovinu. U novostvorenim domćinstvima formiraju se bitno drugačiji unutarporodični odnosi. Porodica postaje proizvođač roba za tržište. U isto vreme ona je i dalje zajednica rada i potrošnje. Od ranije (često idealizovane) demokratičnosti malo šta ostaje. Agresivnost, egoizam i sukobi je zamenjuju. Ova skica karakteristika patrijarhalne porodice, koja je nastala preobražajem zadruge, ukazuje na suštinu razlika između njih i na teorijsku neutemeljenost poistovećivanja ova dva oblika porodice.

Literatura

- BARJAKTAREVIĆ, M. (1974). "Kratke napomene uz prilog E. Sicarda", *Sociologija sela* (Zagreb), br. 1.
- BOGIŠIĆ, V. (1868). *Glavnije crte obiteljskog pisanog prava u starom Dubrovniku* knj. V, (Zagreb: Rad, JAZU).
- BOGIŠIĆ, V. (1874). *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena*, knj. I, (Zagreb).
- BOGIŠIĆ, V. (1884, a). *Građa u odgovorima iz različitih krajeva Slovenskog Juga* (Zagreb: JAZU).
- BOGIŠIĆ, V. (1884, b). *O obliku nazvanom inokoština u seoskoj porodici Srba i Hrvata* (Beograd).
- BURIĆ, O. (1973). "Porodična zadruga i savremena jugoslovenska porodica"; "Brak, porodica i srodstvo u selu", *Sociologija sela* (Zagreb).
- CVIJIĆ, J. (1902). "Antropogeografski problemi Balkanskog poluostrva", *Srpski etnografski zbornik SANU*, knj. III.
- ĆELAK, L. (1957). "Kućna zadruga u Vojnoj Krajini", *Zadružni arhiv*, br. 5.
- DORĐEVIĆ, T. (1930). *Naš narodni život* (Beograd: Geca Kon).
- ENGELS, F. (1956). *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države*, (Zagreb: Naprijed).
- ERLICH, V. (1971). *Jugoslovenska porodica u transformaciji* (Zagreb).
- FILIPOVIĆ, M. (1945). *Nesrodnička i predvojena zadruga* (Beograd).
- FILIPOVIĆ, M. (1953-1954). "Američki naučnik o našoj kućnoj zadruzi", *Glasnik etnografskog instituta SANU*, knj. II-III.

- FILIPOVIĆ, M. (1963). *Organizacija srednjovekovnog katuna* (Sarajevo).
- FIRST-DILIĆ, R. (1974). "O razmišljanjima E. Sicarda", *Sociologija sela* (Zagreb), br. 1.
- GAVAZZI, M. (1963). "Novije činjenice u doba slovenske zajednice", *Sociološki pregled* (Beograd), br. 3.
- HALPERN, J. M. (1978). "Američka istraživanja o Jugoslaviji iz oblasti socio-kulturne antropologije s posebnim osvrtom na socijalnu strukturu i zadrugu", *Sociološki pregled* (Beograd), br. 1-2.
- HALPERN, G. i R. VAGNER (1988). "Društvena struktura i vreme: studija o Jugoslaviji", u: A. Milić (ur.) *Radanje moderne porodice* (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva).
- JANKOVIĆ, D. (1950). *Istorija države i prava feudalne Srbije (od XII – XV veka)*, II izd., (Beograd).
- JANKOVIĆ, D. (1953). "Bogišićevi komentari Dušanovog zakonika", *Anali pravnog fakulteta u Beogradu* (Beograd), br. 3-4.
- JOVANOVIĆ, A. S. (1896). *Istorijski razvitak srpske zadruge, sa dodatkom za istoriju starog srpskog prava* (Beograd).
- KADLEC, K. (1924). *Prvobitno slovensko pravo pre X veka* (Beograd).
- KARADŽIĆ, V. (1954). *Srbske narodne pjesme* (Beograd), knj. IV.
- KARADŽIĆ, V. (1969). *Srbski riječnik* (Beograd: Prosveta).
- KOSTIĆ, C. (1950). "Oblici naših porodica", *Glasnik etnografskog Muzeja* (Beograd: SANU), VII.
- KOSTIĆ, C. (1973). "Tipologija porodica V. S. Karadžića i V. Bogišića", *Sociologija sela* (Zagreb), br. 40-42.
- KRASNIĆI, M. (1960), "Šiptarska porodična zadruga u Kosovsko-metohijskoj oblasti", *Glasnik muzeja Kosova i Metohije*, (Priština), knj. IV-VI.
- KRASNIĆI, M. (1962). "Ekonomski aspekti šiptarske porodične zadruge na Kosovu i Metohiji", *Zbornik Pravno-ekonomskog fakulteta u Prištini*, (Priština), knj. I.
- KULIŠIĆ, Š. (1955). "O postanku slovenske zadruge", *Bilten Instituta za proučavanje folkloru* (Sarajevo), br. 3.
- KULIŠIĆ, Š. (1958). "Tragovi matrilokalne filijacije u narodnim običajima Bosne i Hercegovine i Dalmacije", *Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, (Sarajevo).
- KULIŠIĆ, Š. (1963). "O zadrugi i patronimiji" *Bilten Instituta za proučavanje folkloru* (Sarajevo), br.3.
- LEVELEY, E. (1874). *De la proprite et des formes primitives*, (Paris).
- MANDIĆ, O. (1950, a). "Klasni karakter buržoaskih teorija o nastanku zadruge", *Istorijsko-pravni zbornik Pravnog fakulteta u Sarajevu* (Sarajevo), br. 3-4.

- MANDIĆ, O. (1950, b). "Radovi E. Sicarda o zadruzi u Južnih Slovena", *Historijski zbornik* (Zagreb), sv. 3-4.
- MANDIĆ, O. (1951). "Bračni odnosi i porodice u prvobitnoj zajednici", *Historijski zbornik* (Zagreb), sv. 1.
- MANDIĆ, O. (1974). "Rodbinske zajednice u evolucionoj šemi društvenih odnosa", *Sociologija sela* (Zagreb), br. 2.
- MARKOVIĆ, S. (1872). *Srbija na Istoku* (Novi Sad: Srpska narodna zadružna štamparija).
- MILJKOVIĆ, A. (1978). "Doprinos Vasilja Popovića proučavanju porodičnih zadruga", *Sociološki pregled* (Beograd), br. 1-2.
- NEDELJKOVIĆ, B. (1937). *Postanak zadruga* (Zemun: Grafički zavod Rotacija).
- NOVAKOVIĆ, N. (1943). *Selo* (Beograd: Srpska književna zadruga).
- POPOVIĆ, V. (1922). "Zadruga (teorije i literatura)", *Vjesnik zemaljskog muzeja* (Sarajevo), knj. XXXIII-XXXIV.
- RAČKI, F. (1890). *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII vijeka* (Zagreb: Rad, JAZU).
- SICARD, E. (1974). "Razmišljanje o postojanju i konceptu kućnih ekonomskih zajednica", *Sociologija sela* (Zagreb).
- STROHAL, I. (1907). "Razvitak zadružnog prava u Hrvatskoj i Slavoniji", *Mjesečnik* (Zagreb), knj. XXXIII.
- STROHAL, I. (1909). "Zadruga u Južnih Slovena", *Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* (Sarajevo), knj. XXI.
- ŠUVAR, S. (1974). "Kritičke opaske o razmišljanjima E. Sicarda", *Sociologija sela* (Zagreb), br. 1.
- TOMAŠIĆ, D. (1937). *Društveni razvitak Hrvata prije X vijeka* (Zagreb: Hrvatska naklada).
- VUJAČIĆ, V. (1980). *Etos Crnogorke* (Titograd).

Nada Novaković

Teorije o nastanku i strukturi porodičnih zadruga

Rezi me

U ovom radu autor se kritički odnosi prema najpoznatijim shvatanjima pojma porodične zadruge. U prvom planu su radovi, do sada nazivanih, jugoslovenskih autora. Radovi stranih autora su u drugom planu. Oni se klasifikuju po jednom opštijem principu – po tome kako objašnjavaju nastanak porodične zadruge. Od toga, po pravilu, zavisi i viđenje osnovnih karakteristika, elemenata strukture, procesa menjanja, prilagođavanja novim uslovima i nestajanja porodične zadruge.

U prvom delu analizira se doprinos istraživača koji porodičnu zadrugu smatraju ustanovom Slovena. Na taj način se njena pojava dovodi u vezu sa elementima određene etničke zajednice. Ukazuje se na domete i posledice ovakvih shvatanja.

Drugi deo je posvećen tumačenjima porodične zadruge kao pojave nastale u feudalizmu. Ona je posledica delovanja poreskog sistema. Sa njegovim nestajanjem raspada se i zadruga. Ukazuje se na aistoričnost ovakvog određenja društvenog razvoja i ovog oblika porodice. Posebno se zamera autorima da su zanemarili klasni karakter feudalizma i da su prenaglasili značaj faktora sile.

Treći deo se odnosi na teorije koje porodičnu zadrugu smatraju ustanovom nastalom na prelazu iz rodovskog u klasno društvo. Ovi istraživači naglašavaju da je to opšta, istorijski uslovljena pojava, nastala pre klasnog društva i nestala sa njegovim razvojem. Od posebne važnosti su elementi njene strukture, načini menjanja u novim uslovima i procesi nestajanja. Suština toga shvatanja glasi: porodična zadruga je opšti istorijski oblik porodične organizacije nastao na prelazu iz rodovskog u klasno društvo. Najvažnije karakteristike su joj: 1) krvno srodstvo muških članova; 2) zajednička imovina; 3) nerazvijena podela rada, a živi ljudski rad je najvažniji za njen opstanak; 4) demokratsko upravljanje i 5) ona nije zbir prostih porodica; zasnovana je na srodstvu, lozi, i prethodi nastajanju monogamne porodice.

Ključne reči: *porodična zadruga, srodstvo, podela rada, kolektivna svojina, poreski sistem*

Nada Novaković

Theories on the Beginnings and Structure of Joint-families ("Zadruga")

Sum m a r y

In this paper the author has a critical standpoint toward the most known theories on joint family communities. The works of the up-to-now called Yugoslav authors were put in the foreground. The works of foreign authors were placed after. They were classified by a general criterion, by how the authors saw the origins of this form of family. The comprehension of the basic characteristics depends, as a rule, on that, as well as the elements structure, changing processes, adjustment to new conditions and extinction of the joint family community.

The first part of this article is devoted to theories about family communities as an institution of the Slavs. In this way its origin is connected with elements of a certain ethnic community. The range and consequences of such beliefs are suggested.

The second part is reserved to explaining the family community as an institution which appeared in feudalism. It is a consequence of the tax system role. With its termination, the communities fell apart. This kind of social development determination and this type of family is proven to be ahistorical. It is predominantly stressed that the authors neglected that feudalism was a class society and overemphasized the force factor significance.

The third part deals with theories which believe joint-family communities as an institution which arose in the transition from tribal to class society. These researchers stress that it is a general, historically determined conditioned form, which originated before class society and terminated with its development. Elements of its structure are especially important, as well as methods of its transformation in new conditions and termination processes. The essence of this belief is the following: a joint-family is a general historical form of family organization which arose in the transition from tribal to class society. The most important characteristics are: 1) blood relationship among men members; 2) common property; 3) undeveloped division of labor, and plain peoples work is the most important for its survival; 4) democratic control; and 5) it is not just mere gathering of simple families; it is based on kinship, origin and precedes monogrammed families.

Key words: *family communities – zadruga, kinship, division of labor, common property, tax system*